

HOCA KERİM EFENDİ VE KAZA KADER RİSALESİ *Hodja Kerim Efendi and His Risala-i Qada and Qadar*

Rıdvan ÖZDİNÇ

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, ridvan.ozdinc@istanbul.edu.tr

ORCID:0000-0001-6287-6903.

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 23.10.2023

Kabul/Accepted: 22.11.2023

DOI: 10.51592/kulliyat.1380313

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Modernleşmesi,
Hoca Kerim Efendi, kaza ve
kader, irade, hürriyet

Keywords

Ottoman Modernisation,
Hodja Kerim Efendi, qada and
qadar, will, freedom

ÖZ

Osmanlı modernleşmesi boyunca amelî hikmet boyutunda devam eden arayışlar XIX. asrın ikinci yarısından itibaren nazarı hikmet sahasına da intikal etmeye başlamıştır. Avrupa'ya tahsile giden ve çalışmalarını başta mantık olmak üzere İslam felsefesi özelinde sürdüren Hoca Kerim Efendi'nin kaleme aldığı *Risâle-i Kaza ve Kader* adlı eseri bu sahadaki ilk ürünlerdendir. İrade, kaza ve kader konuları din ile modernleşme ilişkileri bağlamında önemli bir yerde durmaktadır. Hoca Kerim Efendi bu risalesinde meseleye klasik İslam felsefesi penceresinden bakmasına rağmen sık sık İslam mezheplerinin anlayışlarına da müracaat etmektedir. Amelî hikmet zaviyesinden insan hürriyeti ve sorumluluğunu araştıran diğer taraftan Allah-alem ve Allah-insan ilişkisi bağlamında nazarı hikmetin imkanlarını yoklayan bu çalışma devrinden izler taşır. Ayrıca klasik ananeye bağlı kalarak değişimle mevcudu koruma arasındaki gerilimi yansıtır. Hoca Kerim Efendi meseleyi devrinin aktüel tartışma alanlarına taşıyarak sonraki dönemde etkin ve tanınmış bir isim olma imkanından mahrum kalmıştır. Bu eserinde, klasik İslam felsefesi geleneğine eklenip onun içinde kalarak bazı yeniliklere teşebbüs etmiş gibi durmaktadır.

ABSTRACT

The search for practical wisdom, which continued throughout the Ottoman modernisation, began to be transferred to the field of theoretical wisdom in the second half of the nineteenth century. Hodja Kerim Efendi, who went to Europe to study and continued his studies in the field of Islamic philosophy, especially logic, wrote a work titled *Risala-i Qada and Qadar*, which is one of the first products in this field. The issues of will, accident and fate stand in an important place in the context of the relations between religion and modernisation. In this treatise, although Hodja Kerim Efendi looks at the issue from the perspective of classical Islamic philosophy, he often refers to the understandings of Islamic sects. This work, which explores human freedom and responsibility from the perspective of practical wisdom, on the other hand, explores the possibilities of theoretical wisdom in the context of the relationship between God and the world and God and man, bears traces of its time. It also reflects the tension between change and preserving the status quo while adhering to classical tradition. Hodja Kerim Efendi was deprived of the opportunity to become an influential and well-known name in the later period by not carrying the issue to the actual discussion areas of his time. In this work, he seems to have attempted some innovations by articulating with the tradition of classical Islamic philosophy and remaining within it.

Atıf/Citation: Özdiñç, R. (2023), "Hoca Kerim Efendi ve Kaza Kader Risalesi", *Külliyyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 21(Aralık), 133-146.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Rıdvan Özdiñç, ridvan.ozdinc@istanbul.edu.tr

GİRİŞ: Osmanlı Zihin Dünyasının Dönüşümü

XIX. asrın başlarında Osmanlı devlet ricali ve uleması, zaruretinden kuşku duymadıkları değişimin gerçekleştirilmesine dair tekliflerinde halâ geleneksel Osmanlı ıslah tedbir ve tekliflerinden hareketle belli önerilerde bulunuyorlardı. Her ne kadar Batılı teknik ve yöntemlerin alınması hususundaki çabaların giderek arttığı görülse de çözüm amelî/pratik sahada aranıyordu. Bir zihniyet dönüşümü olarak okunması mümkün olan Tanzimat ve uygulamaları da nihayetinde bu minvaldeki çabalara tekabül ediyordu. Osmanlı ümerasının ve ulemasının her şeyi geri döndürme konusunda hala ümitvar olduğunu gösteren bu arayışlar, Batıyla artan temaslar neticesinde yeni bir döneme evrilecektir. Resmî görev veya tahsil maksadıyla Batıya gidip gelişler Batıyı yakından tanıma imkânı vermiş bu da Batıyı daha iyi tanımaya başlayan yeni bir aydın-bürokrat tipinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Batıdan aldıkları ile mevcudu mukayese imkânı bulan bu zümrenin arayışları, amelî/pratik sahanın sınırlarını zorlamaya başlayacaktır. XIX. asrın ikinci yarısından itibaren gerek sistem değişikliklerinin gerek matbuatın yaygınlaşmasının etkisiyle bu arayışlar amelî hikmet sahasının sınırlarını aşarak nazarı alandaki arayışlara vücut verecektir.

Amelî/pratik ve nazarı/teorik alan ayrımı Aristo'dan itibaren gelen ve İslam felsefe geleneğinde de makes bulmuş bir tasniftir. Klasik felsefedeki taksime sadık kalarak söylersek kendi içinde üçe ayrılan nazarı hikmet; ilahiyat, riyaziyat, tabiiyat şeklinde tasnif edilir. İlahiyat aynı zamanda metafiziği de içine alır. Riyaziyat ise matematik olarak hey'et (astronomi), hendese (geometri), hesap (cebir) ve musiki olmak üzere dört alt kategoriye ayrılır. Tabiiyat ise fizik ve bağlı alt ilim dallarını kapsar. Amelî/pratik hikmet ise bilindiği üzere ilm-i ahlak, ilm-i tedbir-i mezil ve ilm-i tedbir-i müdün olmak üzere dörde ayrılır. Bu da ahlak, ekonomi ve siyaset alanlarını kapsar. Bu sebeple Osmanlı geleneğinde ıslah ve nizam çabaları amelî/pratik alanla sınırlıdır. Klasik dönemdeki arayışlarda problemin pratik alandan kaynaklandığı düşünüldüğü için çözüm de pratik alanda aranmıştır.

XIX. asrın başlarından itibaren birçoğu pratik kaygıları önceleyerek şekillenen arayışların istenen neticeyi vermemesi üzerine batıdan çözüm olarak alınan yöntem, teknik ve sistemle alakalı esaslı dönüştürme teşebbüslerinin asrın ortalarından itibaren belirginleştiği görülmektedir. Artık XIX. asrın ortalarından itibaren pratik yönü de kuvvetli olan başta matematik olmak üzere astronomi, geometri, cebir gibi alanlarda, mantıkta ve bunlara bağlı olarak metafizik sahada yeni arayış ve açılımlarla karşılaşmaya başlarız. Bu çerçevede Abdurrahman Sami Paşa, Hoca Tahsin, Hoca Kerim Efendi, Ali Suâvi, Şinâsi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Münif Paşa gibi isimlerin nazarı/teorik alanda meydana gelen değişimleri dikkate alarak yeni arayışlara giriştikleri görülür. Burada tamamen batıdan taklit yoluyla bir değişim yerine daha çok hem tevarüs edilen mirasla hem de yeni karşılaşılan durumla baş etmeyi hedefleyen sentezlere gidildiği görülür. Ahmed Cevdet Paşa ve Hersekli Arif Hikmet gibi isimlerde derinleştiğini gördüğümüz bu çabanın bir tarafında amelî/pratik sahadaki faaliyetler sürerken diğer taraftan nazarı/teorik alanda da yenilik arayışları başlamıştır.

1. İrade Kaza ve Kader Üzerinden Arayışlar

İrade, kaza ve kader meseleleri nazarı/teorik hikmetin mi yoksa amelî/pratik hikmetin mi konusu olduğu net değildir. Bu yüzden irade kaza ve kader konularını iki cepheli mevzulardan kabul etmek evladır. Meselenin bir

cephesi Allah'ın fiilleri bağlamında Allah'ın âlemlerle ve insanla ilişkisine bakarken diğer cephesi ise insanın kendi irade ve seçimine ait alanı ilgilendirir. Bu sebeple klasik kelimelerin tasnif sistematizasyonunda meselenin iki ayrı konu altında birbirinden farklı yerlerde ele alındığı görülmektedir. Allah'ın fiilleri başlığı altında genel olarak Allah'ın tasarrufu ele alındığı için bu bölüm ilahiyat veya metafiziğin sahasına dolayısıyla nazarî/teorik hikmetin alanına girmektedir. Diğer taraftan insan iradesi ve özgürlüğü bağlamındaki çıktılar, başta ahlak olmak üzere amelî/pratik hikmetin sahasına girmektedir. İnsanın eylemleri etrafında şekillenen ahlak, hukuk ve siyaset gibi alanları da içine alan bir anlam genişliğine sahiptir.

Osmanlı için söylenegelelen duraklama ve gerileme devri boyunca kaleme alınan ıslah layihalarında görülen çözüm önerileri genel olarak amelî/pratik sahada yoğunlaşmıştır. Bu çabalar amelî hikmetin alanına giren ahlak, ekonomi ve siyaset sahasında bir dizi değişikliği beraberinde getirmiştir. Özellikle Batıyla girişilen mücadelelerdeki yakın temas, bir taraftan şartları zorlaştırırken diğer taraftan çözüm şekillerine de tesir etmiştir. Batılı olan ürünlerin, uygulamaların alınması i'lad-ı kuvvet fikriyle meşrulaştırılırken tedbir düşüncesiyle de bu çerçevenin alanı genişletilmiştir. İşte irade kaza ve kader meseleleri de bu konular etrafında gündeme gelmeye başlamıştır. İ'lad-ı kuvvet prensibi, aktif bir iradeyi öngördüğü için batılı olanı almanın bu ilke zaviyesinden meşruiyeti aranmış öte yandan özellikle salgın hastalıklarla mücadele bağlamında irade kaza ve kader konuları gündeme taşınmıştır. (Özdiñç 2014: 297) Bu iki tesir neticesinde ele alınan meselenin tekabül ettiği alan, görüldüğü gibi amelî hikmet alanıdır ve Osmanlı'nın gerileme dönemlerinden beri sürdürülen çabaların hemen peşine eklenilebilir.

İkinci aşama ise irade, kaza ve kader meselelerinin amelî hikmet sahasına giren cephelerinden hareketle mevcut insan tipine yönelik tenkitlerin başladığı dönemdir. Burada daha ziyade, değişime direnen kitleleri de içine alacak şekilde Müslümanların tenkide tabi tutulma süreci başlar. Bu tenkit sürecinde, tasavvuf ve kurumları merkezi bir yerde konumlanır. Bu çabanın diğer cephesinde ise Batılı kavramlarla örülü bir insan tipolojisine vücut verme arzusu vardır. “Biz kaderi yanlış anladık” aşamasından “doğru kader anlayışı budur” aşamasına geçişte, artık sadece amelî hikmet sahasında kalarak değişim ve dönüşümün imkânı kalmamıştır. Süreç nazarî hikmet sahasında da karşılık bulur ve bir tarafla amelî hikmetin sahasında olan irade kaza ve kader konuları nazarî hikmet alanına intikal ettirilerek Allah-alem, Allah-insan ilişkileri bağlamında yeniden kurgulanmaya çalışılır. Batılı tarzda yetişmiş yeni insan tipinde kader inancı ve ilgili kavramlar etrafında örülmüş bir hayat telakkisi yerini doğrudan hayat ve dünya hakkında aktif bir rol sahibi olan hür bir insan tipolojisine bırakmıştır. Bu öngörünün gerçekleşebilmesi için metafiziği ve insanı yeniden tanımlamak gerekir. Bu durumda nazarî ve amelî hikmetin aynı anda etkin olduğu irade, kaza ve kader alanı bu tartışmaların yoğun bir şekilde cereyan ettiği bir sahaya dönüşmüştür. İnsanı değiştirmeye karar verildiğinde artık bu meseleler hem nazarî hem amelî olarak tartışılmaya başlanmış herkes muhayyel tipolojisine yönelik tasvir ve tekliflere başvurmuştur. Böylece modernleşmeyle beraber irade, kaza ve kader meselelerine dair birçok telif ortaya çıkmıştır.

2. Hoca Kerim Efendi

Asıl adı Abdülkerim bin Hüseyin el-Amâsî olan ve literatürde “İngiliz Kerim Efendi” (İzgi 2000: 295), “Hoca Kerim Efendi”, “Kerim Efendi”, “Abdülkerim Efendi” ve “Hoca Abdülkerim Efendi” gibi isimlerle tanınan *Hoca Kerim*

Efendi¹, amelî hikmetten nazarî hikmete geçişin ilk temsilcilerinden olması yanında Batıya tahsil için gönderilip geri dönen ilk neslin öncülerindendir. Bu sebeple Batıyı yakından tanımış ilk neslin dünya ve din görüşünü verebilecek nadir simalardan birisidir.

Hoca Kerim Efendi XIX. asrın hemen başlangıcında Amasya'da dünyaya gelmiştir. Taşradaki ulemâ ailelerinden birine mensuptur. Tanzimatın ilânından önce İstanbul'a gelmiş ve burada, Amasya'da başladığı tahsilini tamamlamıştır. İstanbul'da devrin meşhur alimlerinden dersler almıştır. Bunların başında İmamzâde Esad Efendi gelir. Osmanlı dinî modernleşmesinin dikkat çeken ilk temsilcilerinden olan Esad Efendi, Yeniçeri Ocağı'nın ilgası sonrası oluşan havada siyâsî iradenin yaptığı ıslahatları kabul ettirmek adına aktif rol alan ulemadan biriydi. Özellikle kendisinin şerh de yazdığı *Dürr-i Yektâ* adlı ilmihalinde, yapılan ıslahatları dinî ve şer'î veçhesiyle benimsetmek adına izahlar yer almaktadır. (1294: 83-6) Aynı zamanda yeniçeriliğin kaldırılması sonrası eserin kısa sürede birçok baskı yapması da bu fikri desteklemektedir. İmamzâde'nin *Dürr-i Yektâ*'da ve şerhinde meseleleri amelî hikmet boyutuyla ele aldığı ve i'dâd-ı kuvvet ve tedbir fikri etrafında izahatlar sunduğu görülmektedir. Tanzimat sonrası Osmanlı maarif sisteminin tanziminde de mühim vazifeler üstlenen İmamzâde'ye talebelik yapan Kerim Efendi'nin yenilik ve ıslahat fikirlerine yakın durduğu söylenebilir. Kerim Efendi'nin ders aldığı bir diğer isim ise Vidinli Hoca olarak tanınan Vidinli Mustafa Efendi'dir. Vidinli Hoca'nın geniş talebe halkası içerisinde Ahmed Cevdet Paşa ve Hoca Tahsin gibi Osmanlı modernleşmesine doğrudan tesir eden isimlerle birlikte yer aldığını bilmek, Kerim Efendi'nin sonrasında giriştiği fikri çabalara ışık tutar.

Tanzimat'tan önce Avrupa'ya öğrenci gönderme çalışmalarının başladığı ve başta Fransa olmak üzere Avrupa memleketlerine öğrenci gönderildiği bilinmektedir. İlk nesil öğrencilerin daha çok askerî ve teknik alanlarla ilgili tahsil için Avrupa'ya gönderildiği göz önüne alınca medrese eğitimini tamamlamış hatta 1847'de huzur derslerine muhatap olarak katılmaya başlamış ulemadan birisinin gidişi normal bir talebe gönderimi gibi değildir. Kerim Efendi, "bazı tedkîk-i fûnûn zîmnında" tahsilden ziyade araştırma ve incelemelerde bulunmak üzere Reşid Paşa'nın ikinci Sadareti döneminde önce Paris'e sonra da Londra'ya gitmiştir. (Ülger 2007: 71-3) Yaklaşık iki yıl Avrupa'da kalan Kerim Efendi dönüşünde Avrupa'daki araştırmalarıyla da mütenasip Sultan Abdülmecid'e takdim edilmek üzere 1851 yılında *Tezkiretü'l-ekâlim*'i kaleme almıştır. İstanbul'a avdetinden sonra Meclis-i Maarif-i Umûmiye azâsı iken burada yine modernleşmenin önemli simalarından ve kendisiyle aynı dönemde Paris'e talebe olarak gönderilen Şinâsi ile teşrik-i mesaide bulunduğu bilinmektedir. Sonrasında bu yeni dönemin münşilerinden Abdurrahman Sami Paşa'nın oğlu Suphi Paşa ile uzun süren bir dostluğu olmuş ve ilmî ve edebî sohbet muhitlerinden olan konağının müdavimlerinden biri haline gelmiştir (Şeker 2013: 203-209). Bahsettiğimiz nazarî arayışların kapısını zorlayan bir isim olan Sami Paşa'nın çevresinde bu fikirlere veya bu ihtiyaca muhatap olması ihtimal dahilindedir.

Kerim Efendi, Avrupa dönüşü kaleme aldığı coğrafyayla ilgili eserinin mukaddimesinde ilmin Çin'de de olsa alınması gerektiğini, doğunun da batının da rabbinin Allah olduğunu, bilenlerle bilmeyenlerin bir olamayacağını dile getirerek Allah'ın yarattıkları üzerine düşünmeyi emreden ayet ve hadisleri batının bilim ve tekniğini alma hususunda referans olarak kullanmaya başlar. (Hoca Kerim Efendi. *Tezkiretü'l-ekâlim*: 2b) Padişaha takdim edilen

¹ Biz de risalenin başındaki "*Risâle-i Kazâ ve Kader li-Hoca Kerim Efendi*" şeklindeki takdimî esas olarak bu isimlendirmeyi tercih ettik.

bu eserin girişinde de dile getirilen bu tavsiyeler zamanla Osmanlı modernleşmesinde klişe halini alacaktır. Bu minvalde hem Batıyla sıcak teması olan hem de yenilik fikirlerine yakın duran isimlerle teşrik-i mesai yaptığını anladığımız Hoca Kerim Efendi'nin Meclis-i Maârif-i Umûmiye azalığının vefatına yakın sürdürdüğünü ve Osmanlı eğitim ve yayın politikalarının şekillenmesinde etkin olduğunu tahmin edebiliyoruz. Darülfünun'un kuruluş süreçlerinde de yer alan ve bir müddet mantık hocalığı da yapan Kerim Efendi'nin coğrafyaya ilaveten felsefe, mantık, dil alanlarında eserler telif ettiğini görüyoruz. Kaleme aldığı eserlere bakıldığı zaman özellikle *Câmiu'l-hakâyik*, *Şerhu'ş-Şifâ* ve *Risâle-i Ruh-i İnsan*, *Risâle fî Tahkîki'l-Hareketi'l-Hâfıza li'z-Zaman* gibi çalışmaları onun klasik İslam felsefesi geleneğine yakın durduğunu gösterir. Avrupa bilimi ve düşüncesi hakkındaki malumatının keyfiyeti ile ilgili bazı şüpheler olsa da (Oğuz 2016:157 vd.) meseleleri ele alması bile başlı başına yenilik kabilindedir. Nitekim kaza ve kaderle ilgili risalesi de bu geleneğin referanslarından beslenmektedir (Ülger 2007: 264).

Mantık, felsefe, fizik, coğrafya gibi alanlarda çalışmalar yapan ve Avrupa'yı da görmüş olan bir ismin nazârî ve amelî hikmet cephelerinin ikisini de muhtevî bir alanda yani irade kaza ve kader alanında kaleme aldığı bir eserin bahsi geçen modernleşme faaliyetleri ve zihniyet dönüşümü perspektifinden nereye tekabül ettiğine yakından bakmakta fayda vardır.

3. Hoca Kerim Efendi'nin Risâle-i Kazâ ve Kader'i

Hoca Kerim Efendi'nin *Risâle-i kazâ ve kader* adlı çalışması, risaleyi bitirirken de belirttiği üzere XIX. asrın son çeyreği başlarken ahir ömründe kaleme alınmıştır: "Bu risâle bin iki yüz doksan üç senesi Cemâdiyu'l-âhire'nin ibtidâsı Cuma günü saat yedi buçukta hitâm buldu" demiştir. Buna göre risale 1 Cemaziyelâhir 1293/23 Haziran 1876 tarihinde tamamlanmıştır. Aynı sene 1293 yılında Matbaa-i Âmire'de tab' olunmuştur. Toplam 1+15 sahifedir. Eser, *Risâle-i Kazâ ve Kader li-Hoca Kerim Efendi* adıyla basılmıştır.²

Hoca Kerim Efendi, risaleyi kaleme alış niyetini ve yöntemini şu satırlarla ifade eder:

"Mesâil-i müşkileden olan *kazâ ve kader* meselesine müteallik İbn-i Sînâ ve Ebû Nasr Fârâbî ve Fahrüddin er-Râzî ve Nasîrüddin et-Tûsî ve Kutbüddin er-Râzî gibi hükemâ-i İslâmiyye'nin âsar-ı celîlerinden olup mutâla'a ve tedrislerine muvaffak olunan kitâblarından istifâde ve tahkîk eylediğim bahisler cem' edilerek ve fikr-i fâire hutûr eden ba'zı levâih dahi derc ü zamm kılınarak efkâr-ı âmmeye bir hizmet-i hayriyyede bulunmak kasdıyla lisân-ı Türkî üzere işbu risâleyi kaleme almış ve beş fasl üzere tertib etmişimdir." (1876: 2-3)

Beş fasla ayrılan risale, fasl-ı evvelde; kaza ve kaderin ne olduğunu, fasl-ı sâni'de; şer meselesini, fasl-ı sâlisde; insanın kuvveleriyle şer arasındaki ilişki, fasl-ı râbi'de; saadetin nasıl elde edileceği ve fasl-ı hâmisde; insan iradesinin varlığı hususunu kısa soru cevaplarla irdelemektedir. Risalenin sonunda yeniden, telif sebebi olarak şunları söyler:

² Hoca Kerim Efendi'nin irade kaza ve kader anlayışını felsefî kaza ve kader risaleleri bağlamında ele aldığı *Risâle-i Kazâ ve Kader* adlı eseri Mustafa Ülger tarafından doktora tezinde içerik olarak Kerim Efendi'nin felsefî görüşleri bağlamında (Ülger 2007: 247-263) ve Emine Ögük tarafından kötülük problemi bağlamında ele alınmıştır. (2017: 501-514).

“İşte bu risâleyi tahrîrden murâd-ı âcizânem cemî-i Müslimîn ve sâir tâifelere hükemânın zâhib olduğu takdîr ile kazâyı ikrârın lüzûmunu beyândır. Zira mine'l-ezel ile'l-ebed cemî-i mevcûdâta Vâcibü'l-Vücûd'un âlim olduğuna cümlelerin ittifâkı vardır ve kazâ da cemî-i mevcûdâta Vâcibü'l-Vücûd'un ilminden ibarettir ve âlem-i hudûsda olan mevcûdun kâffesi Vâcibü'l-Vücûd'un ilmine muvâfık olmasına kezâlik cümlelerin müttefik oldukları emr-i gayr-i münkerdir. Zira beynehümâda muvâfakat bulunmasa cehl lâzım gelir. Teâlâ an zâlik uluvven kebîran işte kader de bu muvâfakatdan ibarettir.” (1876: 16)

Gerek girişteki takdimde gerek risalenin sonunda dile getirilen hususlar, eserin yazılma sebebi hakkında yeterli sarahatte bilgi vermemektedir. Hoca Kerim Efendi'nin risaleyi kaleme alırken batıda dinle özellikle de kötülük problemiyle alakalı olarak meydana gelen tartışma ve itirazları dikkate aldığına dair yaklaşım da bu hususu aydınlatmaya matuf olmalıdır. (Öğük 2017: 503) Tercüme Odası faaliyetlerinden itibaren giderek artan bir şekilde batı felsefesinin problemleri ve temsilcileri Osmanlı zihin dünyasına dahil olmaya başlamıştır. Matbuatın da yaygınlaşmasıyla beraber bu tür yayınların arttığı bir gerçektir. Özellikle risalenin yayın tarihi itibariyle Osmanlı toplumunda artık XIX. asrın son çeyreğinde kaza ve kader meselelerini de içine alan hususlarda hem çeviriler yapılıyor hem de müstakil incelemeler kaleme alınıyordu. Şinâsi, Münif Paşa gibi isimlerin çok daha önceleri bu hususlara dair çeviri ve yazılarından söz etmek mümkündür. (Mermutlu 2003:187 vd). Namık Kemal, Ziya Paşa, Hersekli Arif Hikmet gibi isimlerin giderek derinleştiği bu tartışmaların artık aktüel bir cephesi de vardır. (Akpınar 2008: 27 vd.) Hoca Kerim Efendi ise bütün bu tartışmalara hiç atıf yapmadan risaleyi tamamlamıştır. Sadece son paragrafta “...cemî-i Müslimîn ve sâir tâifelere hükemânın zâhib olduğu...” şeklindeki izahı diğer kesimleri de dikkate aldığına işaretleri olarak görülebilir. (Ülger 2007: 106) Diğer taraftan aynı dönemde yaşamış ve modernleşmenin bayraktarlığını yapmış isimlere nazaran daha geri planda kalmış olması, risalenin muhtevasının aldığı şekilde ilişkilendirilebilir. Kerim Efendi'nin mizaç itibariyle fazla polemik sevmediği tahmin edilebilir. Bu sebeple cereyan eden tartışmalara geleneğin içinde kalarak ve aktüele fazla dalmadan değinmek istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu meselelerin, özellikle amelî hikmet sahasına giren alt başlıkları, kolaylıkla siyasetle ilişkilendirilme ihtimali vardır.

Eserin tertibi, klasik felsefî kaza ve kader risaleleriyle uygunluk göstermektedir. Kaza ve kaderin ne olduğu, âlem tasavvuruyla ilgisi, hayır ve şerle münasebeti ve irade ile irtibatı şeklinde tasnif edilmiştir. Risalenin soru cevap şeklindeki formatı, daha kısa ve doğrudan problem odaklı yazıma uygundur. Risale, kaza kader meselesini kötülük problemi ve insan sorumluluğu temelinde çözmeyi hedeflemektedir.

Felsefî geleneğe ortaya çıkmış kaza ve kader risalelerinde kelâmî mezhepler çok fazla mevzubahis edilmezken Kerim Efendi'de bu atıflar daha fazladır. Hatta iradenin varlığını ispata intikal ettiği yerlerde, sık sık itikadî mezheplere referans verme ihtiyacı duyar. İnsanların fiillerinden dolayı cezaya çarptırılmalarını izaha girişince felsefî kader telakkisinin meselenin haline yetmeyeceğine kâni olduğundan meseleyi hem Mu'tezile hem de Eş'arîler canibinden cevaplama yolunu tutmuştur. Ama kulların fiillerinin insanın iradesiyle gerçekleştiğini anlatma sadedinde zikrettiği şu ifadeler çözüm olarak da Kerim Efendi'nin ne tarafa baktığını gösterir: “Bu cevâb üzere ef'âl-i 'ibâdan 'ibâddan sudûru ihtiyâr-ı bi'l-ma'nâ'l-ehass olup hükemânın ef'âl-i 'ibâdda mezhebi bilâ-fark Mâturîdiyye mezhebi gibi olduğu anlaşıldı.” (1876:12) O da aslında tarihî miras içinde aralarındaki farkın ayan

beyan ortada olduğu iki yaklaşım biçimini özdeşleştirerek meselenin çözümünü Mâtürîdî yaklaşım biçiminde görmektedir. Bütün bütün çözümü tamamıyla bir modernleşme devrinin aradığı yerde yani irade-i cüz'iyeye kapısında aramıştır. Son dönem Osmanlı düşüncesinde irade meselesinin gelip dayandığı yer Mâtürîdîliktir. (Özdiñ 2013: 355)

Devri itibariyle hürriyet tartışmalarına yakından şahitlik eden Hoca Kerim Efendi'nin meselenin amelî/pratik cephesine denk gelen tartışmalara girmemesi ilginçtir. Özellikle hürriyet ve irade-i cüz'iyeye üzerinden devrin meseleleriyle irtibat kurmak mümkün iken meseleyi klasik felsefenin sahasında bırakmıştır. Diğer taraftan Efendi'nin mantıkî, felsefî problemler yanında özellikle insan ve ruhla ilgili meselelere eğilmesi batıdan gelen fikrî tesirleri nazarî alanda karşılama çabasıyla izah edilebilir. Buna, mantık ve fizik alanında yaptığı çalışmalar şahit tutulabilir. (Mermutlu 2005:29) Ruh tartışmalarının batıdaki seyri ile irtibatlı olarak ilgi duyması imkan dâhilindedir. Özellikle de şer probleminin isbât-ı vâcib tartışmalarına uzanan ve batıda Tanrı'nın varlığını inkar için çokça kullanılan bir argüman olması hem risalenin kaleme alınışıyla hem de muhteva tercihiyle irtibatlandırılabilir. Felsefî bir kaza kader risalesi kaleme alması Hoca Kerim Efendi'yi, özellikle iki alandaki canlılıktan mahrum kalmasına sebep olmuştur. Bunlardan biri, XIX. asrın başından itibaren tedbir ve i'dâd-ı kuvvet tartışmalarıyla başlayıp hürriyet meselesiyle içli dışlı şekilde gelişen irade tartışmaları diğeri de XIX. asrın ikinci yarısından sonra kendini hissettirmeye başlayan felsefî tasavvuf geleneğidir. Kendisinin de dâhil olduğu Abdurrahman Sami Paşa çevreleri başta olmak üzere Hersekli Arif Hikmet gibi isimlerle derinleşen felsefî tasavvuf geleneğinin batıda değişen evren ve insan tasavvuruna karşı ürettikleri cevaplardan istifade etmemiştir. Bu sebeple amelî hikmet cephesinden gelişen ve derinleşen tartışmalara intibak etmediği gibi kendi modern birikimiyle daha fazla katkı verebileceği felsefî tasavvuf mirasıyla da irtibat kurmamıştır.

SONUÇ

Hoca Kerim Efendi, her şeyin yavaş yavaş bir hercümerce gark olmaya başladığı bir devrin şafağında eski ile yeninin birlikte ele almaya ve yeni karşılaşılan durumların eski ananeye bağlı kalarak çözülmesi hususunda çaba göstermeye gayret eden son temsilcilerdendir. Değişen ve dönüşen konusunda, neyin değişip neyin dönüşmesi gerektiği hususunda kafaların karışık olduğu bir devride yine çözümü kendi geleneği içinde aramıştır. Çözümü kendi geleneği içinde ararken özellikle geleneğinin imkanlarını kullanma hususunda rahat davrandığını görmekteyiz. Felsefî bir risalede Mu'tezile, Eş'arilik ve Mâtürîdîlik imkân olarak yoklanmakta ve bunlarla bütünüyle batıya ve batılı olana karşı koyma arzusu güdülmektedir. Varid olan tenkitlere rağmen kendi geleneğini tenkit ve zemmetmek yerine onun imkanlarını yoklaması, Kerim Efendi'nin sevap hanesine yazılabilir. Diğer taraftan amelî hikmet yerine nazarî hikmete yönelinen bir zamanda ismini nazarî hikmeti batı felsefesi ve düşüncesi ekseninde yenileme çabasına girişenler hisasına yazdırmaması, sonraki devirlere kalmasının önünde bir engel olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir 40-tetimme*. hzl. Cevat Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akpınar, İsa (2008). *Ziya Paşa'nın Şiirlerinde Mihver Olarak İnsan Hürriyeti*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara
- Hoca Kerim Efendi (1293/1876). *Risâle-i Kazâ ve Kader*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Hoca Kerim Efendi. *Tezkiretü'l-ekâlim*. İBB Atatürk Kitaplığı. Nadir Eserler. 910 AMA. vr. 2b.
- İmamzâde Esad Efendi (1294). *Dürr-i Yektâ*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- İzgi, Cevat (2000). "İngiliz Kerim Efendi". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 295-296.
- Mermutlu, Bedri (2003). *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Mermutlu, Bedri (2005). "Bir Mantık Bilgini: Hoca Abdülkerim Efendi ve Eserleri". *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8(8): 23-34.
- Oğuz, Zeynep Tuba (2016). "Abdülkerim Efendi ve Eseri Risâle Fî Tahkîki'l Hareketi'l-Hâfıza Li'z-Zamân". *TAD* 35 (59): 157-196.
- Öğük, Emine (2017). "Hoca Abdülkerim Efendi'nin Kötülük Kötülük Yorumu Üzerine". *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 501-514.
- Özdiñç, Rıdvan (2013). *Akıl İrade Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dini Düşüncesinde İrade Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özdiñç, Rıdvan (2014). "Allah'ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi". *KADER: Kelam Araştırmaları Dergisi* 12 (1): 295-318.
- Şeker, Şemsettin (2013). *Ders ile Sohbet Arasında: On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Ülger, Mustafa (2007). *Hoca Abdülkerim Efendi'nin Felsefî Görüşleri*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

ÇEVİRİ YAZIDA TAKİP EDİLEN YOL

Çeviri yazısını yaptığımız metin aynen latin harflerine aktarılmıştır. Metin matbu olduğundan ve modern dönemde kaleme alındığından alan dışı araştırmacıların da istifade edebilmesi için tam transkripsiyon uygulanmamıştır. Müellifin kendi dipnotları yanında metinde geçen ayetlerin mealleri tarafımızdan dipnota eklenmiştir. Müellifin matbu metinde kullandığı “()” işaretleri bağlamına göre “ ” ve bold’a dönüştürülmüştür.

Risâle-i Kazâ ve Kader li-Hoca Kerim Efendi

Bismillahirrahmanirrahim

Her bir hamd Zât-ı Vâcibü'l-Vücûd'a mahsûsdur ki cemî'-i kemâlât-ı zâtiye ile bi'l-fiil muttasıf ve cemî'-i nekâisden münezze ve cemî'-i mevcûdât-ı mümkiyeyi âlem-i kazâdan âlem-i fezâya mukadderdir ve her bir salât u selâm eşref-i kâinâta ola ki beşîr ve nezîr olarak ba's buyuruldu ve âl u ashâbına olsun ki te'yîd-i ahkâm u hidâyet kendülere mevhibe-i Hüdâ oldu. **Ve ba'd** bu fakîr Abdülkerim bin Hüseyin el-Amâsî der ki: Mesâil-i müşkileden olan "kazâ ve kader" meselesine müteallik İbn-i Sînâ ve Ebû Nasr Fârâbî ve Fahrüddin er-Râzî ve Nasîrüddin et-Tûsî ve Kutbüddin er-Râzî gibi hükemâ-i İslâmiyye'nin âsar-ı celîlerinden olup mütâlâ'a ve tedrislerine muvaffak olunan kitâblarından istifâde ve tahkîk eylediğim bahisler cem' edilerek ve fikr-i fâtire hutûr eden ba'zı levâyih dahi derc ü zamm kılınarak efkâr-ı âmmeye bir hizmet-i hayriyyede bulunmak kasdıyla lisân-ı Türkî üzere işbu risâleyi kaleme almış ve beş fasl üzere tertîb etmişimdir ve minhu'l-hidâyeti ve't-tevfik.

Fasl-ı Evvel

Hükemâ ve Eşâ'ire ve Mu'tezile cemî'-i mevcûdâtın müctemi'aten ve mücmeleten alâ-sebîl-i'ibdâ' ya'nî bilâ-sebki'l-'adem âlem-i aklîde vücûduna "kazâ" ve "hüküm" derler. Ma'lûm ola ki âlem-i aklîde mevcûd olan heyûlât-ı 'unsuriyyeye suver-i cüz'iyeye-i mütebâyine ya def'aten alâ-sebîl-i'ibdâ' feyezân eder ya asla feyezân etmez yâhûd alâ-sebîl-i't-teâkub feyezân eder. Lâkin şıkk-ı evvel zikr olunan suver-i mütebâyinenin madde-i vâhidede ictimâ'ı müstelzim olduğundan bâtıldır. Şıkk-ı sâni dahi cûd-i ilâhiyenin muktezâsının hilâfına olduğu için bâtıldır zîrâ cûd-i ilâhî maddenin kâbile olduğu sûreti maddeye ifâza ile maddeyi ikmâl eylemeyi iktizâ eder. Maddeye ise suret-i ifâza olunmadıkça madde mevcûd olmaz. Bu halde şıkk-ı sâlisin rehîn-i sübûtu derkârdır. (Şöyle ki Vâcibü'l-Vücûd lütf u hikmetinden hareket-i sermediyye ile müteharrik bir felek halk edip maddenin isti'dâdâtı hareket-i felek ihtilâfiyla muhtelif olmağın her bir maddeye kendi isti'dâdına münâsib mebd'e-i feyyâzdan alâ-sebîl-i't-teâkub ya'nî biri zâil olup biri lâhik olmak üzere bir sûret-i feyezân eyledi.) İsti'dâdât-ı muhtelif ile mevcûdât-ı mümkinenin hâricde vücûduna "kader" itlâk ederler. Bu sûretde kader icmâl-i ezeliyyenin³ tafsilidir.

Ma'lûm ola ki hükemânın 'indeinde cevâhir-i akliyye ya'nî melâike kazâ ve kaderde bir def'a olarak mevcûdedir zîrâ bunların vücûdları ezeldir. Lâkin kazâda vücûdları icmâli ve kaderde vücûdları tafsilidir ammâ suver ü a'râz-ı cismâniyye kazâda ve kaderde iki def'a olarak mevcûdedir. Def'a-i ûlâda ezelde mücmele-i mevcûde olup def'a-i sâniyyede lâ-yezâlde mufassalaten mevcûdedir. Kaldı ki Vâcibü'l-Vücûd'un mevcûdâta ahsen-i nizâm u tertîb üzere ilmüne hükemâ "inâye" itlâk ederler. Bu halde 'inâyet mutlak olarak kazâdan ehasdır zîrâ 'inâyet vech-i aslah ve nizâm-ı elyak üzere mevcûdâta ilminden ibaret olup kazâ ise cümle mevcûdâtın vücûduna ilimdir. İşte bu ma'nâ üzere müsta'mel olan 'inâyeye ehl-i kelâm "irâde-i ezeliyye" tesmiye ederler. Kemâ kâle azze min kâilin "ve in min şey'in illâ 'indenâ hazâinuhû ve mâ nunezziluhû illâ bi-kaderin ma'lûm"⁴

³ Ezelî tabirimiz kazânın ezeli olmasından ibaret olduğuna mebnîdir.

⁴ "Hiç bir şey yoktur ki bizim yanımızda hazineleri olmasın, fakat biz, onu ancak ma'lûm bir mıkdar ile indiririz", [Hicr 21] (ç.)

Fasl-ı Sâni

Mukaddime: Şer lafzı hakikaten gayr-ı muhtâr olduğu haysiyetden umûr-ı `ademiyyeye itlâk olunur her bir şey kendi şânından olan hâli yitirmeklik gibi (mevt ve fakr ve cehl misillü) ve mecazen dahi umûr-ı vücûdiyyeye itlâk olunur kemâline müteveccih olan şey (kemâline vüsûlden men` eden mâni`in vücûdu) gibidir ki buna meyveyi ifsâd eden berd ve kassârı fiilinden men` eden sehâb misâldir (ve ef`âl-i mezmûme gibi) ki buna da misâl zulm ve zinâdır (ve ahlâk-ı rezîle gibi) ki buna cübün ve buhl misâldir. Zîrâ biz berdi tefekkür ettiğimiz vakitte nefsinde bir keyfiyet buluruz bu haysiyetden ve illet-i mûcibesine nisbet-i haysiyetden bir de “şer” itlak olunamaz. Belki bu haysiyetlerden berd kemâlâtıdan bir kemâldir berdin şer olması ancak semârin emzûcesini ifsâd ettiği için semâra nisbetlidir. Bu sûretde şer bi`z-zât olan semârin kemâlât-ı lâıkasını bitirmekliğidir. Berd bu fikdânı muktezî olduğundan ona şer bi`l-`araz denilir. Kezâlik meselâ zulm ve zinâ kuvve-i gadabiyye ve kuvve-i sheviyyeden sudûr eyledikleri haysiyetlerinden şer değildirler belki bu haysiyetlerden kuvvetinin kemâlleridir. Şer olmaları ancak mazlûma veya siyâset-i medeniyyeye veyâhûd kuvveteyn-i mezkûreteyni zabtdan âciz olan nefsi nâtıkaya nisbetlidir. Bu sûretde şer bi`z-zât şu şeylerden birinin kemâlini yitirmekliğidir ve ifkâdın⁵ sebeplerine ki zulm ve zinâdır şer bi`l-`araz itlâk olunur. Ahlâk-ı rezîlede dahi dakika-i meşrûha mülâhaza olunmak gerektir. Kezâlik âlâm idrâkât-ı eşyâdan ibaret olduğu haysiyetden ve o umûrun nefislerinde vücûdları haysiyetden yâhûd illetlerinden sudûru haysiyetden şürûr değildirler. Âlâmın şürûr olmaları ancak mesela ittisâli şânından olan uzvun fâkid-ı müteellimine nisbetlidir. Bu tafsilden sâbit oldu ki mevcûdât mevcûdât olduğu haysiyetten bi`z-zât şürûr olmayıp belki mevcûdatın şürûr olmaları ancak şürûr bi`l-`arazdır çünkü kemâlâtı o mevcûdât-ı sebîle-i `ademe olan eşyâya nisbetlidir. Zîrâ eşyânın kemâlâtını ifkâda mevcûdât esbâbdır. Bu sûretde şürûr eşhâs-ı muayyeneye nisbetle umûr-ı izâfiyyedir. Nefsi mevcûdâtta mecmû`-ı âleme nisbetle asla şer yoktur. Bu mukaddime ma`lûm olunca eşyâ dediğimiz şerrin vücûdu `adem-i vücûdu i`tibâriyle beş kısma münkasim olduğuna hükmedilir. Kısım-ı evvel aslen zâtında şer olmayan şeydir. Vâcibü`l-Vücûd ve ukûl ve nüfus-ı⁶ felekiyye gibi. Kısım-ı sâni zâtında şerr-i mahz olup hayır bulunmayan şeydir. Kısım-ı sâlis zâtında hayır ve şer bulunandır ki bu kısım-ı sâlis de üç nev`idir. Zîrâ hâvi-i hayır u şer olan şeyde ya hayır şer üzere gâlib olur yâhûd şer hayra gâlib olur ya ikisi müsâvî olurlar ve bu üç nev`iden birinci nev` ki hayır şerre gâlib olandır kısım-ı evvel gibi mevcûddur. Zîrâ şol mevcûdât ki kemâlât-ı lâıkası üzere olması mümkün olmayıp illâ o mevcûdât kendüye muhalif olan mevcûda mülâkât `inde muhâlif olan mevcûdu kemâlinden men` eylemek o mevcûdâta âriz olur o mevcûdât kısım-ı sâlisin nev`-i evvelindedir.

Ve bu kısım ihâle ve istihâle ve kevn ü fesâd şânından olan anâsır-ı erba`a gibidir. Mesela nâr harârete bâliga olması mümkün olmaz illâ kemâline bülûğ `inde nâra ba`zı mürekkebâtın eczâsını ihrâk ile tefrîk âriz olur. (İmdi bu beş kısımdan yalnız kısım-ı evvel ile kısım-ı sâlisin nev`-i evveli mevcûd olup kusur üç kısmı ki kısım-ı sâni ve kısım-ı sâlisin nev`-i sâni ve sâlisidir, mevcûd değildir zîrâ mevcûdâtta vücûdât-ı hakikiyye ve vücûdât-ı izâfiyye i`dâm-ı izâfiyyeden ekserdir.) Ma`lûm ola ki şürûr `inâyet-i ûlâda ma`lûmdur ve hayrât-ı kesîreden münfek olmayıp belki hayrât-ı kesîrenin levâzımı olduğu haysiyetden merziyyun-bihâdır yoksa şürûr olduğu haysiyetden merziyyun-bihâ değildir. Sâbikan yazılan takrîrât-ı vâzihadan kazâ ile kader ve bunlar ile `inâyenin miyânelerinde olan fark

⁵ İfkâd mefkûd ve ma`dûm etmek demektir.

⁶ Lâkin nüfus-ı felekiyyenin hayrât-ı mahza olmasında nazar vardır.

zâhir oldu. İmdi şerrin kazâ-i ilâhîde vukû'unun keyfiyetini beyâna şürû' idelim evvelâ bir sâil mevki'-i muârazaya gelip bize hitaben vücûdda zelzeleler ve sâ'ikalar ve hayvânât-ı mûziyye ve kuvâ-yı şehvâniyye ve kuvâ-yı gadabiyye misillü şürûr-ı kesîre vardır halbuki Vâcibü'l-Vücûd hayr-ı mahzadır. Kezâlik ukûl u nüfûs-ı felekiyye hayrât-ı mahzadır. Hayr-ı mahz olan Vâcibü'l-Vücûd'dan ne keyfiyetde şürûr olan mevcûdât sâdira olabilir ve hayrât-ı mahza mevcûdât-ı şürûriyyeye ne keyfiyetde esbâb olabilir deyü bir suâl irâd edebilir. Biz de cevaben deriz ki bu suâlin cevabı mâhiyet-i hayr ile mâhiyet-i şerri tahkîke mevkûfdur. Binaenaleyh evvela ma'lûmun ola ki hayr muhtâr olduğu haysiyetden vücûddur ve şer muhtâr olmadığı haysiyetden 'ademdir. Her bir vücûd nefsinde hayrdır ve vücûdda asla şer yoktur. Sâniyen ma'lûm ola ki mevcûdâta şer itlâk olunması mücerred mevcûdâtın nefsinde şer olduğu haysiyetden değildir. Belki mevcûdâtın i'dâm-ı kemâlâtı'l-gayrden ibare olan şürûru istilzâm eylemeleri i'tibâriyledir. Nitekim bu mevcûdâta gayrın kemâlâtı olan hayrâtı istilzâm eylemeleri i'tibâriyle hayr dahi itlâk olunur. Bu vücûd bi'l-'araz ve bi'l-izâfe hayr ve şerdir. Mesela şems nazc-i mürekkebât ve harârât ve evzâye ve bunlar misillü kemâlâta sebep olduğu gibi tebhîr vâsitasıyla 'adem-i sıhhatden ibaret olan sudâ'a dahi sebep olur. Şems bu sudâ'a nisbetle şerdir. Hâsıl-ı cevâb ancak şer olan mevcûd kazâ-i ilâhîde vâki' oldu. Zîrâ şer bulunan her bir mevcûd-ı mefrûzun cihât-ı hayriyyesi cihât-ı şerriyyesinden ekser olmak vâcibdir. Hâlbuki şerr-i kalîl için hayr-ı kesîri terk eylemek şerr-i kesîri ihtiyârı müstelzim olduğundan câiz değildir.

Fasl-ı Sâlis

Bu makâmda bir suâl vardır. İcmâlen şu vechile takrîr olunur ki insan için biri kuvve-i nutkiyye ve diğeri kuvve-i şehvâniyye ve âheri kuvve-i gadabiyye nâmlarıyla be-nâm üç kuvvet vardır. Kuvve-i nutkiyye hasebiyle âmme-i insanın üzerine gâlib olan cehl ve kuvve-i şehvâniyye hasebiyle gâlib olan tâ'atü's-şehve ve kuvve-i gadabiyye hasebiyle gâlib olan tâ'atü'l-gadabdır. Cehl ve tâ'atü's-şehve ve'l-gadab esbâb-ı şekâvet ve 'ikâbdan oldukları için şürûrdur. Bu sûretde eşref-i envâ'-ı kâinât olan nev'-i insanda şer gâlib olmak lâzım geldiğinden sâir kâinâtda şerrin gâlib olması bi-tarîki'l-ûlâ sâbit olur. Buna cevaben deriz ki beden-i insan üç hâlden biriyle muttasıf olmakdan hâlf olamaz ya gayet sıhhat ü cemâlde veya gayet maraz u kubhda veya beynahümâda mutavassıt bir halde bulunacaktır ki mutavassıt halde bulunmak gâlibdir. Kezâlik nefsi insâniyye bi'l-kemâl ilim ve hüsnü'l-hulkda ya gayet cehl ile kubhu'l-hulkda ya beynahümâda bulunmak üzere üç halden münfek olamaz bunda dahi mutavassıt ekserdir zîrâ cehl-i mürekkeb nâdirdir cehl-i basît kesîrdir. Bu mutavassıt taraf efdale ya'nî kısm-ı evvele zamm olundukda ehl-i necât ağleb olur. Bu bâbda bir sual daha irâd olunur ki galabe mutavassıtdadır zîrâ cehl-i basît âmm ve şâyi'dir bu da insanın kemâl-i ilminin 'ademinden ibaret olduğundan için şerdir. Cevabında deriz ki bahsimiz şer olan mevcûddadır cehl mevcûd değildir insan cehle sebep olmadığından cehle nisbetle şer değildir.

Fasl-ı Râbi'

Bu makamda üç suâl vardır. *Suâl-i evvel*: Sa'âdet nev'-i vâhid olup ancak ilm ile nâil olunur bir kimse ki ilmi olmaya yâhûd ilmi var ise de kemâlde olmaya o kimse şekâvetdedir bu sûretde şer gâlib olur. *Cevâb*: Sa'âdet nev'-i vâhide münhasır değildir ya'nî sa'âdete ilm ile nâil olduğu gibi amel ile dahi nâil olunur. *Suâl-i Sâni'*: Mürtekibi'l-hatâyâ ekserdir bunlar için azâbdan necât yoktur bu halde şer gâlib olmak lâzım geldi. *Cevâb*: Fesâd ya itikâdda ya hulkdadır fesâd itikâdda ise azâb-ı ebedîyi mûcib ancak cehl-i mürekkebdır fesâd hulkda ise her bir hulk-ı redî

azâbı mûcib değildir belki azâbı mûcib olan hulk-ı redî nefisde tekarrür-i kesîr ile tekarrür eden hulk-ı redîdir ve hulk-ı redînin îcâb ettiği azâb munkatî' olup sa'âdet hâsıl olur ve bu sa'âdet sa'âdet-i ebediyyeye zamm ile sa'âdet kat'an gâlib olur. *Suâl-i Sâlis*: Mu'tezile'nin mezhebi üzere ehl-i necât ancak Vâcibü'l-Vücûd'u berâhin ile tasdik edip zünûbdan âri olandır bu sûretde ehl-i necât gâyet killetdedir. *Cevâb*: Vâcibü'l-Vücûd'un rahmeti vâsi'adır. Kemâ kâle Azze min kâilin: Ve rahmeti vesiat külle şey'in fe se ektebühâ lillezîne yettekûne el-âyetü⁷

Fasl-ı Hâmis

Suâl: Hükemâ 'abdin fâil-i muhtâr ve 'abdden fiilin sudûrunun bi-tarîki'l-îcâb olmasına zâhib oldular. Halbuki bu kavilleri beyinde tenâkuz vardır zîrâ kudretin tarifinde zikrettikleri "în şâe tereke" kavillerinde lâzım ya'nî tâlîden vâki' olan terk 'abdden fiilin îcâben sudûr eylediği takdîr üzere mümteni'dir ve lâzımın imtinâ'ı melzûm olan meşîyyetin imtinâ'nı müstelzimdir. Bu sûretde 'abd için asla kudret ve ihtiyâr yoktur. *Cevâb*: mukaddem mümteni' ile tâli-i mümteni' beyinlerinde mülâzeme sâbitedir ya'nî muttasıla-i lüzûmiyye-i sâdika olan kaziye kâzib olan mukaddem ve tâlîden tereküb eder. *Cevâb*-ı âher halbuki mukaddemin imtinâ'ı imtinâ'-ı zâtî olmayıp belki 'abde nisbetle meşîyet-i terk cem'î vakitde mümkündür ve mümkünün 'ademi dâim ve müstemir olması imkânına münâfi değildir. Bu cevâb üzere ef'âl-i 'ibâdın 'ibâddan sudûru ihtiyâr-ı bi'l-ma'nâ'l-e-hass olup hükemânın ef'âl-i 'ibâdda mezhebi bilâ-fark Mâturîdiyye mezhebi gibi olduğu anlaşıldı. *Suâl*: Kader fi'l-hakîka 'abdden sâdir olan ef'âlin âlem-i akliye mutâbakatının vücûbundan ibaret olduğu bâlâda mestur takrîrden ma'lûm oldu. Bu halde ne sebebden için 'ibâd kendilerinden sâdir olan ef'âl üzere muâkab olurlar. Bu suâle üç tarîk üzere cevâb verilir. *Cevâb alâ-tarîki'l-hükemâ*: Hükemâ derler ki 'abdin fiili 'ikâba sebebdir ve 'ikâb fiilin müsebbibidir. Öyle ise 'ikâb ef'âl-i 'ibâdın levâzımındandır ve 'ikâb maraz gibidir. Zîrâ insan tenâvül-i gidâya muhtâc olup her bir hazm 'indinde fazalâtdan bir mikdar madde bâki kaldıysa hazmın fazalâtından beden-i insanda mevâdd-ı kesîre-i reddiyye cem' olur ve harârât-ı garibe o mevâdd-ı kesîre-i reddiyyeye tesir etse o mevâdd-ı kesîre müşte'ile olup hummâ hâsıl olur ya uzva munsab olup o uzv müteverrim olur hâl-i akâid dahi hâl-i maraz gibidir zîrâ insandan sâdir olan ef'âl-i reddiyeden her bir fiil nefis-i insana bir meleke-i reddiye nakşeder. Binâ'en-alâ-zâlik eyyâm u ezmânın mürûruyla nefis-i insanda melekât-ı müteaddide cem' olur lâkin nefis bedene müteallik olduğu müddetde o melekât-ı reddiyeden gâfil olur ve bedenden müfârekat 'indinde o melekât-ı reddiye ile muazzebe olur. Bu 'ikâb ef'âl-i mezmûmenin lâzımıdır. Bu halde 'ikâb ef'âl üzere ef'âlden vârid olup hâricden vârid değildir. Kemâ kâle Azze min kâilin: "Nâru'llahi'l-mûkadetü'lletî tettali'u alâ'l-ef'ide"⁸ Lâkin kütüb-i ilâhiyyenin verdiği habere nazaran hâricden vârid olan 'ikâb-ı cismânî me'âd-ı cismânîye mevkûfdur. Bu sûretde sâil suâl ederse ki ne sebebden 'abd fiiliyle muâkab olur halbuki fiil-i 'abd 'abdden sudûru ilmullaha mutâbıktır. *Cevâb*: Eğer sâil Vâcibü'l-Vücûd'un 'ikâbdan garazı nedir deyü suâl ederse suâl sâkitdir zîrâ ef'âlullah agrâzdan münezzehtir ve eğer suâl 'ikâbın sebebinden ise cevâb 'abd ef'âl-i mezmûmeyi irtikâb ettiği için Vâcübü'l-Vücûd isyânının cezası olmak üzere 'ikâb etdi ve bu cevâb zâhirdir. Ma'lûm ola ki bu makamda bir *suâl*-i âher vardır: Vâcibü'l-Vücûd bizzat hayr-ı mahz ve ukûbet şerr-i mahzdir, şerr-i mahz olan ukûbet hayr-ı mahz olan Vâcübü'l-Vücûd'dan ne keyfiyetde sâdir olabilir. *Cevâb*: Nefis-i insâniyye ilm-i Bârî Te'âlâ'da kemâlâtı kâbile olup ve hikmet-i âliyenin o kemâlâtı nefis-i insâniyye

⁷ "... rahmetim ise her şey'e vâsi'dir, ileride onu bilhâssa onlar için yazacağım ki korunurlar ..." [A'râf, 156] (ç.)

⁸ O, kalplerin içine işleyecek, Allah'ın tutuşturulmuş bir ateşidir. [Hümeze, 6-7] (ç.)

üzere ifâzası nefsi insâniyyenin o kemâlâta isti'dâdâtına mevkûfe olup bu kemâlâta isti'dâdât dahi nefsi insânîden sâdır olan ef'âl-i cemîleye ve ef'âl-i cemîle ef'âl-i cemîleyi irâdeye ve ef'âl-i cemîleyi irâde de esbâbı olan teklîf ve tahvîfe⁹ ya'nî ukûbete mevkûfe olduğundan lâ-cerem ukûbet ef'âl-i cemîleyi irâdenin esbâbından oldu gâyetün mâ fi'l-bâb ukûbet şahs-ı muazzebe nisbetle şeridir lâkin sâir nüfûs-ı insâniyyenin kemâline sebep olduğundan bu şerre iltifat olunmadı. Zîrâ şahsın ukûbetini terk hayr-ı kesîri terki müstelzimdir ve hayr-ı kesîri terk şerr-i kesîr olduğu zâhirdir. Mesela bir şahsın ifsâdını müstelzim olan uzv-ı müteallimi kat' vâcibdir zîrâ bu kat' şerr-i kalîl olup hayr-ı kesîr olan selâmet-i şahsı mutazammındır bu uzvun 'adem-i kat'ı hayr-ı kalîldir bu hayr-ı kalîli istihsâl için uzv kat' olunmasa şerr-i kesîr olan ifsâd-ı şahsı istihsâl lâzım gelir bu lâzım bi'l-bedâhe bâtil olduğu âmme 'inde müsellemdir. Bundan sonra ma'lûm ola ki bu teklif için şâri' ve hâfiz lâzım olduğundan Vâcibü'l-Vücûd enbiyâ ve rusûl-i 'izâm aleyhisselâm hazerâtını ba's buyurdu. Bunların mecmû'u nefsi insâniyyeden fiil-i cemîlin sudûruna esbâbdır ve nefsi insâniyyeye heyûlâ-yı unsuriyyeye şebîhdır. Zîrâ heyûla ilm-i ezeldi suver-i nev'iye-i müte'âkibeye müsta'idde olduysa Vâcibü'l-Vücûd hareket-i sermediye ile muttasif bir felek halk eyleyip ve bu hareke-i gayr-i munkatî'anın eczâ-i mefrûzasının ihtilâfâtıyla heyûlâ-yı 'unsuriyyenin ahvâli ve isti'dâdâtı muhtelif olup her bir isti'dâda münâsib bir sûret-i nev'iyye heyûlâ-yı 'unsuriyyeye mebd'e-i feyyâzdan ifâza buyurulduğu gibi nefsi insâniyyeye kemâlât sâbıkan beyân olduğu vech üzere esbâb-ı isti'dâdâtın ve isti'dâdâtın husûlü 'inde mebd'e-i feyyâdan ifâza buyurulur. *Cevâb alâ-tarîki'l-Mu'tezile*: 'İbâdın salâh-ı hâli teklîfde olduğundan Vâcibü'l-Vücûd 'ibâda teklîf ve tâ'atte "va'd" ve ma'siyete "va'id" buyurdu. Zîrâ Vâcibü'l-Vücûd'dan va'd ile 'âd 'ibâdî tâ'ate mukarreb ve ma'siyetden müba'id olan bir lütüfdür ve Vâcibü'l-Vücûd üzerine isâbe vâcibdir zîrâ isâbeye halel getirmek kubh u zulmdür ve 'ibâd me'âsiyi mürtekeb olduklarından için 'ikâb isâbe gibi hasendir bu takdir üzere Mu'tezile'ye niçin me'âsiyi irtikâb etdiler deyü vârid olan suâle 'ibâd me'âsiyi irade etdikler için me'âsiyi irtikâb etdiler halbuki 'ibâd muhtârdırlar deyü cevâb verirler bu sûretde ilmullaha mutâbık olsun için ma'siyetin onlardan sudûru olmadı mı deyü Mu'tezile'ye bir suâl dahi îrâd olunursa onlar cevâben derler ki Vâcibü'l-Vücûd ma'siyetin vücûdunu bildiği gibi ma'siyetin 'ibâddan ihtiyâr ve irâdeleriyle sudûrunu dahi bildi binâ'en-alâ-hazâ ilmullah 'ibâdın ihtiyârlarına münâfi değildir. *Cevâb alâ-tarîki'l-Eşâ'ire*: Bu tarîk üzere cem'-i mevcûdât Vâcibü'l-Vücûd'dandır. Vâcibü'l-Vücûd sebübü'l-külldür. Eşâ'ire'ye bu takdir üzere 'ikâb ne içindir denilse cevâben derler ki suâlin 'ikâbdan garaz nedir demek ise Vâcibü'l-Vücûd'un ef'âlinde garaz yoktur eğer suâl 'ikâbın sebebinden ise sebep Vâcibü'l-Vücûd'dur zîrâ Vâcibü'l-Vücûd sebübü'l-külldür. Velâ yûs'el amme yef'âl. İmdi Eşâ'ire mezhebi üzere kader Vâcibü'l-Vücûd'un cümle mevcûdât-ı mümkineyi halkıdır ve hükemâ mezhebi üzere kader lâ-yezâlde mevcûdâtın âlem-i aklîdeki suver-i mevcûdeye mutâbakatıdır.

İşte bu risâleyi tahrîrden murâd-ı âcizânem cemî-i Müslimîn ve sâir tâifelere hükemânın zâhib olduğu takdir ile kazâyı ikrârın lüzûmunu beyândır. Zîrâ mine'l-ezel ile'l-ebed cemî-i mevcûdâta Vâcibü'l-Vücûd'un âlim olduğuna cümlelerin ittifâkı vardır ve kazâ da cemî-i mevcûdâta Vâcibü'l-Vücûd'un ilminden ibarettir ve âlem-i hudûsda olan mevcûdun kâffesi Vâcibü'l-Vücûd'un ilmine muvâfık olmasına kezâlik cümlelerin müttefik oldukları emr-i gayr-i münkerdir. Zîrâ beynehümâda muvâfakat bulunmasa cehl lâzım gelir. Te'âlâ an zâlik uluvven kebîran işte kader de bu muvâfakatdan ibarettir. Hâzâ âhirü'r-risâleti bi-avni'llahî'l-Vehhâb ve's-salâtü ve's-selâmü alâ-rasûlihi

⁹ Zîrâ nefsi insâniyyede ef'âl-i cemîleyi men' eden kuvvetler vardır. Bu kuvvetler nefsi insâniyyeyi ef'âl-i cemîlenin ezdâdı olan ef'âl-i kabîhaya sevk etdiğinden Vâcibu'l-Vücûd teklîf ve tahvîf takrîr buyurdu.

Muhammedin ve âlihi ve ashâbihi'l-vâsilîne ile's-savâbi. Bu risâle bin iki yüz doksan üç senesi Cemâdiyu'l-âhirenin ibtidâsı Cuma günü saat yedi buçukda hitâm buldu.